

НАВЧАЛЬНО-МОВЛЕННЕВА СИТУАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

В. В. Пруняк, Л. М. Пруняк

Комунікативний підхід до навчання української мови в початкових класах став домінуючим у сучасній методиці й практиці шкільного навчання. Він насамперед передбачає засвоєння мови безпосередньо через спілкування. Останнім часом у полі зору дослідників постають проблеми розвитку комунікативних умінь, але часто вони торкаються питань розвитку мовної особистості взагалі, формування культури мовлення школярів, їх мовленнєвої компетенції (О. М. Біляєв, Н. М. Веніг, Ж. В. Крайнова, К.І. Пономарьова та інші). Разом з тим поза увагою лінгводидактів знаходяться питання, що стосуються методики організації ситуативно-рольового спілкування школярів. А саме цей аспект проблеми є одним з найважливіших у процесі формування мовної особистості, здатної адекватно та ефективно взаємодіяти в нових соціально-побутових умовах. Тому на сучасному етапі розвитку методики початкового навчання рідної мови особливої популярності набувають елементи ситуативного навчання.

Аналіз науково-методичних джерел, вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду свідчить про те, що використання ситуативних завдань дозволяє вчителям реалізувати індивідуальний підхід до учнів та диференціацію їх навчання, робить процес вивчення мови особистісно зорієнтованим. Крім того, завдання ситуативного характеру сприяють реалізації діяльнісного та соціального компонента змісту навчання української мови, оскільки мають на меті формувати креативні вміння, удосконалювати всі види мовленнєвої діяльності, забезпечуючи загалом розвиток комунікативних умінь і навичок школярів.

Відомо, що принцип ситуативності є одним із важливих для комунікативного методу навчання мови, адже комунікативність у навчанні обов'язково передбачає врахування ситуації та умов спілкування. На сьогодні все більше методистів і вчителів визнають необхідність ситуативного забезпечення навчально-мовленнєвої діяльності учнів на уроках української мови. Особливо це стосується, якщо мова йде про формування мовно-мовленнєвих умінь і навичок молодших школярів. У цих випадках ситуація розглядається як спосіб презентації матеріалу й умова формування вмінь і

навичок будувати власні висловлювання з урахуванням ситуації спілкування.

Ситуативний підхід до навчання української мови учнів передбачає специфічну організацію навчального процесу. Саме в ньому моделюється реальна життєва функція мови. З огляду на це навчання рідної мови молодших школярів має на меті використання навчально-мовленневих ситуацій, які заздалегідь моделюються вчителем, а потім застосовуються на уроках української мови.

Ситуація є одиницею організації навчального матеріалу і навчального процесу. Вона розглядається в широкому соціокультурному контексті і включає в себе елементи, що дозволяють створити умови для прилучення учнів до культури свого народу, до психології її носія. Спілкування, як правило, проходить у безпосередньому контакті учасників, які обізнані з умовами, за яких відбувається комунікація. Мовленнєві ситуації, а також комунікативно-ситуативні завдання дозволяють впливати на формування висловлювань, стимулюють учнів до створення текстів, ыкликають у них потребу у висловленні.

Під комунікативно-мовленнєвою ситуацією, як правило, розуміють динамічну систему взаємодіючих конкретних факторів об'єктивного і суб'єктивного планів, які залучають людину до мовленнєвого спілкування і визначають її поведінку в межах одного акту спілкування [1, с.63]. У процесі навчання нас цікавлять такі ситуації, які спонукають до мовлення.

Складовими комунікативної ситуації є: адресант; адресат; стосунки між адресантом та адресатом та зв'язана з цим тональність спілкування (офіційна – нейтральна – дружня); мета спілкування; засоби спілкування (мова чи її підсистема - діалект, стиль, а також невербальні засоби – міміка, жести); спосіб спілкування (усний/письмовий, контактний/ дистантний); місце спілкування.

Особливостями навчально-мовленнєвої ситуації є стійкість, постійність змістових характеристик низки категорій: адресант-адресат (учитель-учень, учень-учень, учень-дорослий...), зовнішні обставини спілкування (тут, зараз – в класі, впродовж уроку), «код» спілкування (мова, стиль). Усі ці складові є ситуативними змінними. Зміна значень кожної з цих складових приводить до зміни комунікативної ситуації і, відповідно, до варіювання засобів, які використовують учасники спілкування, та їх комунікативної поведінки в цілому. Спілкуючись на заняттях, учень перш за все, повинен визначити свою комунікативну мету: навіщо він говорить або пише. Грун-

туючись на цьому, він обирає тему та стиль повідомлення. Також залежно від того, з ким доводиться спілкуватися і в якій ситуації (офіційній, неофіційній, дружній), він визначає зміст та мовну форму тексту. Що стосується слухача, то він також передусім має зорієнтуватися у ситуації і повинен спробувати визначити комунікативну мету мовця. Тільки у такому випадку розуміння змісту буде повноцінним, а слухач зможе адекватно реагувати на мету мовця.

Відмітимо, що в реальному спілкуванні ситуативні змінні взаємодіють між собою, і кожна з них набуває певних значень разом з іншими. Якщо змінюється місце спілкування, це часто змінює його мету, а також стосунки між мовцями і тональність спілкування. Контактність взаємодії адресанта й адресата звичайно пов'язана з використанням усно-розмовних форм мовлення, а дистантність – з використанням писемного мовлення. Отже, у процесі навчання важливо враховувати ситуативний характер мовлення, а саме: хто говорить (пише), про що, з якою метою, кому, за яких обставин, який передбачається результат спілкування та ін.

Спілкування людей в реальному житті відбувається завдяки виникненню потреби в реалізації певного комунікативного наміру, досягнення або недосягнення якого визначає результат мовленнєвого спілкування. У ході спілкування співрозмовники виступають як носії певних соціальних стосунків, що виникають в тій чи іншій сфері діяльності і реалізуються в конкретних мовленнєвих ситуаціях.

Формування комунікативної компетенції можливе за умови моделювання у навчальному процесі типових ситуацій реального спілкування, які виникають в різних сферах життя і стосуються різних тем. Тобто предметно-змістовий план мовлення учнів під час навчання зумовлюється темою, ситуацією і сферою спілкування, які виступають ще одним компонентом змісту навчання.

У методичних дослідженнях мовленнєва ситуація розглядається як фон для мовленнєвих дій (М. В. Ляховецький); сукупність екстралінгвістичних факторів, які залучають людину до мовної комунікації та визначають її мовленнєву поведінку (Т. С. Болгова); сукупність умов, обставин, які спонукають вступити у спілкування з іншими людьми, певним чином висловити, виразити думки, почуття, бажання та потреби; компонент мовленнєвої вправи, який стимулює монологічне висловлювання та діалог (І. Більшакова).

Аналіз лінгвістичних та психологічних концепцій мовленнєвого спілкування дозволяє зробити висновок, що не будучи фактором, який визначає вибір мовцем тієї чи іншої мовленнєвої дії, ситуація спілкування здійснює на нього вагомий вплив. Ця залежність враховується у навчанні, де важливим прийомом є навчальна комунікативна ситуація. У реальному процесі спілкування комунікативні ситуації виникають, як правило, самі собою. Це так звані природні ситуації. Учителі спеціально створюють комунікативні ситуації, моделюючи природні комунікативні ситуації. Спеціально створені (або штучні) комунікативні ситуації потребують певної деталізації зовнішніх обставин та умов, в яких має місце діалогічне спілкування, наявності вербального стимулу, визначення ролей, в яких співрозмовники виступатимуть та стосунків між ними. Так, у зв'язку з цим І. Большакова зазначає: «Для забезпечення комунікації на уроці рідної мови, тобто для введення учнів у мовленнєву ситуацію, необхідні: наявність предмета розмови, розуміння школярами мети висловлювання та умов спілкування, достатніх для здійснення висловлювання» [2, с.35]. Важливо, щоб, вводячи учнів у навчально-мовленнєву ситуацію, вчитель знав і враховував такі три моменти: з ким учень хотів би спілкуватися, як він поставиться до предмета розмови і який рівень мовної підготовки учня, його фактичні мовленнєві можливості. Тому важливо враховувати: хто, кому, що, навіщо, за яких обставин і з яким ставленням повідомляє. Отже, можна визначити такі компоненти комунікативної ситуації: а) співрозмовники та їх стосунки (суб'єкти спілкування); б) об'єкт (предмет) розмови; в) ставлення суб'єкта (суб'єктів) до предмета розмови; г) умови мовленнєвого акту.

Навчальна мовленнєва ситуація відтворює умови реальної дійсності, тому її структура подібна до природної мовленнєвої ситуації. Таким чином, навчальні мовленнєві ситуації, які створюють на уроках, допомагають наблизити процес навчання до природних умов спілкування, навчити школярів способам спілкування в певних життєвих ситуаціях, умінню орієнтуватися в них, створюють у дітей мотив звернення до мовлення, бажання говорити. Саме навчальна мовленнєва ситуація покладена в основу комунікативно-ситуативних завдань, які є одним із способів формування комунікативної компетенції учнів.

Дидактичні умови створення навчально-мовленнєвої ситуації на уроках української мови вимагають перегляду організації навчального процесу. Форма уроку не завжди сприяє природній, невимушеній роботі учнів. Частіше вони почувають себе скуто, замкнено, нерішуче. У таких умовах

неможливе формування комунікативної компетентності, тобто умінь висловлюватися легко, максимально наближено до природної ситуації спілкування. Зазначимо, що як аспектні уроки мови, так і уроки розвитку зв'язного мовлення мають великі потенційні можливості для використання різноманітних форм організації ефективної роботи учнів. Насамперед це велика група нестандартних уроків, яка останнім часом посіла чільне місце серед традиційних типів і форм занять. З психологічної точки зору, нестандартна форма проведення уроку допомагає учням почувати себе вільно і невимушено.

У шкільній практиці добре зарекомендували себе такі нестандартні форми організації мовленнєвої діяльності учнів, як урок-гра, урок-мандрівка, урок-подорож, урок-діалог. На цих заняттях учні легко перевтілюються в інших героїв, персонажів, що дає їм змогу обирати саме ті комунікативні схеми поведінки, яких вимагає та чи інша роль. Психологи та методисти вже давно вказали на користь рольових та дидактичних ігор, які дозволяють школярам подолати комунікативні бар'єри у спілкуванні. Нестандартні форми організації комунікативної діяльності учнів допомагають співрозмовникам уникнути багатьох недоліків, що трапляються під час створення комунікативного акту.

Важливу роль на уроках української мови посідає імітаційне моделювання ситуацій, завдяки чому учень опиняється в умовах, наближених до реальних, де він має можливість об'єктивно оцінити свої знання й можливості, переконатися в необхідності їх збагачення. Імітаційне моделювання ситуацій сприяє зміцненню інтересу учнів до майбутньої професії. У цьому випадку навчання здійснюється через різноманітні зразки монологічного й діалогічного мовлення: учні в кожній конкретній ситуації повинні радитися один з одним, погоджуватися, заперечувати, аргументувати власну точку зору, слухати співбесідника та ін. Рольові ігри, що орієнтують на різноманітні життєві ситуації, використання й аналіз прикладів з різних джерел з точки зору говоріння допоможуть наблизити учнів до умов реальної комунікації і сформувані необхідні для сучасної людини комунікативні вміння й навички.

Серед численних проблем, пов'язаних з усною комунікацією, однією з найважливіших видається ситуативна зумовленість усного мовлення. Вплив ситуації спілкування проявляється у всіх його тематичних сферах, він охоплює сюжети різних сфер діяльності – побутову, наукову, публіцистичну, офіційно-ділову тощо. Добір мовних засобів і оформлення вислов-

лювання великою мірою залежить від ситуації спілкування. Адже давно науково визнаним є той факт, що ситуація є одним із найважливіших екстралінгвістичних чинників, які мають суттєвий вплив на функціонування мови. Тому використання принципу ситуативності стало загальноновизнаним у сучасній лінгводидактиці.

Уроки розвитку зв'язного мовлення вимагають урахування таких дидактичних умов: а) наявність рушійної сили навчання і необхідності створення ситуації для її дії; б) формування мотивів навчання; в) моделювання процесу спілкування на уроці відповідно до вимог логіки навчального процесу.

Література

1. Болгова Т. С. Речевая ситуация в системе работы по развитию устной монологической речи школьников/ Т. С. Болгова // *Совершенствование методов обучения русскому языку*. – М.: Просвещение, 1981. – С. 60–67.
2. Большакова І. Ситуативна навчально-мовленнєва діяльність на уроках української мови/ І. Большакова // *Поч. шк.* – 2002. – № 10. – С.31–35.
3. Глазова О. Ситуативні вправи для формування умінь і навичок діалогічного мовлення/ О. Глазова// *Дивослово*. – 2003. – № 5. – С. 40–42.
4. Курач Л. Ситуативні ролі – позитивний фактор розвитку діалогічного мовлення учнів початкових класів/ Л. Курач, О. Прищепя // *Поч. шк.* - 2005. – № 10. – С. 18–21.
5. Ляховицкий М. В. Структура речевой ситуации и ее реализация в учебно-воспитательном процессе/ М. В. Ляховицкий, Е. И. Вишневский. – М.: Просвещение, 2007. – 178с.
6. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань: [метод. збірник]/ Л. С. Шевцова. – Житомир, 2004. – 94с.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕМЫСЛИТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Л. Н. Пруняк, В. В. Пруняк

Современная школа уделяет большое внимание речевому развитию учащихся. Требования к этому аспекту обучения сформулированы в концепции Национальной доктрины развития образования в Украине, в Законе Украины «Об образовании», а также в Государственной национальной программе «Образование» (Украина XXI столетия). Эти документы предусматривают формирование коммуникативно компетентной личности уче-